

DE BARACKEN IN DE MORTEL

AANBESTEED OP

22 FEBRUARI 1744

AANNEMER: Adrianus van Wolfsbergen

**BORGEN: Cornelis Snijers
                  Hendrik Laurens van Luiden**

INHOUDSOPGAVE

De Mortelkazerne	4
Het bestek van de Barakken in de Mortel	5
De bouw van de overige barakken in 's-Hertogenbosch.....	9
De grote brand van 1915	11
De Mortelkazerne in beheer bij de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie	14
De brieven over de Mortelkazerne uit het Archief van de Directie der Fortificatiën	17
En de daar gelegerde militairen.....	21
Verklaring van de gebruikte termen.....	25
Geraadpleegde stukken.....	30

Foto

DE MORTELKAZERNE

Deze kazerne zou zijn naam ontleen aan het stuk grond waarop hij gebouwd is. Toen de eerste stadswallen van 's-Hertogenbosch niet verder reikten dan de Hinthamerstraat kwam de benaming van dit stuk grond in de annalen van de geschiedenis van onze stad al voor.

Na het jaar 1250 bij de stadsuitbreiding ging men de wallen verleggen en kwam dit stuk grond binnen de vesting te liggen.

Sommige geschiedschrijvers menen dat de naam: "de Mortel" afgeleid zou kunnen zijn van: "*Morter*" = begraafplaats. Het lijkt ons onwaarschijnlijk, omdat de meeste overledenen begraven werden in de nabijheid van kerken; St. Janskerkhof - St. Jacobskerkhof. Ook de veronderstelling, dat hier personen werden begraven die door het stadsbestuur ter dood waren veroordeeld, hebben we nergens kunnen achterhalen.

Een andere beredenering omtrent deze naam zou kunnen zijn, dat het woord: "*morter*" afgeleid is van: "*Murt*", dat de betekenis heeft van: gruis, pulver, mul.

Ook werd het genoemde woord gebruikt voor een stuk grond, dat ruig was en veelal begroeid was met biezen.

Waar de benaming ook van afgeleid is, zeker is wel dat er op 24 juli 1402 alsmede op 4 juli 1403 in de oorkonden van de Schepenen al gesproken werd over grensscheidingen van Erven in de Mortel.

Over dit terrein werd in 1481 - 1485 de Mortelstraat aangelegd; welke toen liep van de Keizerstraat tot aan de Wal.

Het was een straat waar veel voorname personen gewoond hebben, o.a. Jonker Aert van Vladeracken, Schepen der stad 's-Hertogenbosch.

Ook belangrijke gebouwen hebben op dit stuk grond gestaan. We denken hierbij aan het eerste Muntgebouw in onze stad van Jan de Leeuw uit 1581. Dit muntgebouw stond op de hoek van de Mortelstraat, waar nu de Synagoge gebouwd is.

Daarnaast mogen we zeker niet vergeten te noemen het onlangs gerestaureerde "Hof van Zevenbergen", gebouwd door Jonker Cornelis, Heer van Zevenbergen.

In begin van het jaar 1744 begon de stadsregering in het gebied van de Mortel huizen op te kopen om grond beschikbaar te krijgen voor de bouw van een Kazerne.

HET BESTEK VAN DE BARAKKEN IN DE MORTEL

Als op de avond van de 22ste februari 1744 de militaire hoornblazer van de vesting 's-Hertogenbosch het signaal "*taptoe*" geeft, betekent dit niet alleen het einde van de dienst van de hier gelegerde groepen voor deze dag, maar het is ook de afsluiting van een periode waarin de in de stad gelegerde militairen werden ingekwartierd bij de burgerij.

Onze stad beschikte in die tijd, buiten de Citadel, over geen enkele kazerne.

Na een lange voorbereidingstijd hadden juist vandaag:

de Gecommitteerden van de Magistraat der Hoofd Stadt van 's-Hertogenbosch als daertoe geauthoriseert bij Resolutie van Heeren Schepenen Geswoorens en Raeden der Voors. Stad

de bouw van de barakken in de Mortel aanbesteed; deze zouden gebouwd worden langs de Mortel en deels op de Weversplaats uitkomen. Het zou een "sufficand" gebouw worden, een vestingstad waardig.

De lengte zou niet minder dan tweehonderd en twintig voet bedragen terwijl de breedte drie en veertig en een kwart voet haalde, alles buitenwerks gerekend.

Zowel aan de voorzijde als aan de achterzijde van het gebouw moest de lengte verdeeld worden in 8 kamers, totaal per verdieping dus 16 kamers. Deze indeling gold zowel voor de begane grond als voor de 1^e en 2^e verdieping.

Het gehele gebouw zou zodoende bestaan uit 48 kamers, opgetrokken met separate muren en trappen. De 3^e verdieping zou gevormd worden door een generale zolder over de genoemde verdiepingen. De genoemde 48 kamers zouden logies bieden aan 288 militairen.

Kennelijk hadden er op de aangewezen plaats in de Mortel voordien huizen gestaan die door de stadsbestuurders gesloopt waren om de bakens voor dit gebouw uit te zetten. Wij leiden dit af uit een passage in het bestek, dat de eventuele aanwezige fundamenten door de aannemer beter in de grond verwerkt konden worden, dan deze te verwijderen.

De verklaring omtrent deze grondconstructie van de aanwezige fundamenten is kennelijk, dat de gemeentelijke overheid beducht was, dat de betreffende grond te los was voor het ontworpen markante gebouw. Zij gaven dan ook in het bestek onderstaand zeer uitgebreid voorschrift omtrent het bouwrijk maken van de grond.

Een passage:

dan het grof steenpuin vier à vijf voet egaal in de bodem aanbrengen, het selve met een swaare hand - leije met twee man nader vaststampen en andermael overstampen en dan nog een dunne laag van het zelfde puin er over aenbrengen en weder zoals de vorige overstampen, vervolgens het zand egaliseren en daarna met water geheel begieten zodat alle holligheden vervallen en alles effen en geheel waterpas is.

De bouwmeester denkt waarschijnlijk *"twee weten meer dan èèn"* en voegt er de volgende passage aan toe:

(de aannemer) met geen Seekerheijt dit gebouw daarop soude durven vertrouwen, dan sal dit meerder werk aan de fundamenten ten laste van de stad komen.

Aldus uitgevoerd als hierboven omschreven moet dit grondwerk er toe hebben bijgedragen, dat deze kazerne er na twee en een halve eeuw nog steeds "markant" bijstaat.

Of de opgegeven maten in het bestek ook kloppen met de werkelijke maten van het gebouw? We zouden het na moeten meten; maar zo flauw waren ze in Den Bosch nou ook weer niet, getuige de zinsnede in hetzelfde bestek:

Overigens naar bevinding - zo nodig naar aanwijzing - het omschrevene uitvoeren in mindere of meerdere diepte of lengte dan de geslagen bakens, maar alles moet wel in het waterpas, en vierkant, gelijk en egaal zijn.

Dit uitvoerige bestek - geheel met de hand geschreven - konden de aannemers, die interesse hadden om op dit werk in te schrijven, bij het stadsbestuur kopen voor de som van: *"vier zilveren dukaten"*.

De aanbesteding (volgens een standaard patroon waar we later op terug zullen komen) geschiedde met gesloten brieven, waarin men naast het bedrag waarvoor men inschreef op dit werk ook de namen van twee borgen moest vermelden. Deze moesten ten genoegen van de: *"Heeren-Besteeders"* beloven:

"èèn voor allen en allen te samen al het omschreven werk te zullen maken".

De betaling van het op te dragen werk zou gebeuren in drie termijnen, welke in contant geld inbaar zouden zijn.

In geval van de Barakken in de Mortel zou er - ongeacht het ingeschreven bedrag - 1500 gulden worden ingehouden op de aannemingssom. Het betreffende gebouw zou èèn jaar, nadat het door de aannemer opgeleverd was, gevisiteerd worden en alsdan goed bevonden worden. Tot dat tijdstip kwam het onderhoud alsmede de fouten welke zich zouden openbaren tot last van de aannemer.

Het schema waarin opgeleverd moest worden, was duidelijk omschreven:

onder het dak droog:

vòòr de laatste september, deze zijnde 1744.

het verdere en het binnenwerk:

in zijn geheel voltrokken en gedaan laatste december, deze zijnde 1744.

elke dag te laat:

vijf gulden en vijf stuivers te korten op zijn betaling.

Het werk in de Mortel werd - volgens een procedure die we hieronder weer zullen geven - als volgt aanbesteed:

zo is dit werk het laagst ingeschreven door:

*aannemer Adrianus van Wolfsbergen
op eene somme van f. 27.795,--*

*vervolgens opgehangen en daarvoor gepresenteerd zijnde eene
Somme van f. 18.000,--; en geklommen tot f. 27.900,-- is daar
voor gemijnd bij de selve:*

*aannemer Adrianus van Wolfsbergen.
met als borgen: Cornelis Snijers
  Hendrik Laurens van Luiden.*

Uit het genoemde bestek nog enkele bijzonderheden:

In iedere kamer moest gemaakt worden een haardsteede met twee vleugelen of sijdschwangen tesamen in de middelmuur verbonden. De Sijdschwangen moeten gemaakt worden van grauwe moppen: 9 duimen uit de middelmuur - 5 voet hoog opgemetseld. Hierop moet gelegd worden eiken dekstukken voor de schoorsteenmantel.

Alle kamers op de eerste en tweede verdieping zullen bevloerd moeten worden met rechte ijselstenen op zijn kant - alles in goed verband - waterpas - regt gelegd - vol en digt gesloten.

Alle binnenmuren alsmede de schoorstenen berapen en effen en glad strijken met fijne gegoten kalk.

Zeer uitvoerig wordt stil gestaan bij de bouw van een stenen waterput op een plaats bij de barakken welke nog nader aangewezen zal worden. Ook de diepte van deze put zal nader bepaald worden.

De waterpomp bij deze put moet de zwaarste kwaliteit zijn en bevestigd worden aan een eiken balk van 16 / 16 duims vierkant.

Nergens in het bestek wordt gesproken over de bouw van toiletten; pas in 1745 komen we een aanbesteding hieromtrent tegen:

Aan de aannemer Jan Polaek wordt op 18 Juny 1745 opdragen het maken van een separate omheining muur aan de oostelijke zijde van de Barakken in de Mortel, in het midden van het zelve een gemetselt Secreet met een verwulfde kelder voor de kalkkuilen, waarboven het huisje en een aschbak boven het zelfde.

*Van eiken ribben moet hij een raamwerk maken waarop "geseeten" kan worden.
De kosten van dit alles bedragen 1950 gulden.*

Het toezicht op het onderhoud aan deze barakken geschiedde door de stadsarchitect: Johannes Verhellouw, waarvoor hij jaarlijks een som geld ontving van 160 gulden.

Als onderhoudsaannemer komen we regelmatig tegen: Willem Hubert.

In 1733 tekent hij een contract voor het onderhoud aan deze barakken gedurende de tijd van zes achtereenvolgende jaren tegen een som van 950 gulden per jaar.

Datzelfde jaar heeft hij een extraatje aan dit werk van twee honderd en twintig gulden en vijftien stuivers voor herstel aan veroorzaakte defecten door de gekazerneerde militairen aan de gebouwen en de furnituren.

Overigens was het een zeer actief baasje; Willem Hubert.

In 1788 komen we een opdracht tegen waaruit blijkt, dat hij niet alleen timmer- en metselwerk uitvoert, maar ook onderhoud pleegt aan het meubilair etc. in de barakken:

Het repareren, bezorgen, onderhouden en reinigen der matrassen, koppeuluwen, dekens, lakens, handdoeken, stroozakken, sulks voor de tijd van Ses jaren zijnde: 7 mei 1788 - 6 mei 1794.

door aannemer Willem Hubert tegen een prijs van:

*twee gulden - vijf stuivers - 8 penningen voor
een eenheid van 20 bedsteden per week.*

De Mortel Kazerne heeft een lange militaire geschiedenis gekend.

Oorspronkelijk gebouwd voor de ruitery (cavalerie) heeft het vanaf 2e helft van de vorige eeuw tot aan de eerste wereldoorlog ook dienst gedaan als onderkomen voor de manschappen van de veldartillerie.

In de loop van de jaren zijn er modernisering toegepast aan deze kazerne, zoals: "*waschlokalen en privaten*".

De grote brand van januari 1915 legde de zolder van deze kazerne volledig in de as, de kazerne is later wel hersteld, maar zonder de generale zolder.

In 1950 werd deze kazerne door de gemeente 's-Hertogenbosch in eigendom aan het Rijk afgestaan in ruil voor het Kruithuis. Na deze periode heeft het gebouw nog een tijd dienst gedaan als onderkomen voor bepaalde militaire werkplaatsen (kleer- en schoenmakerij).

Na het vertrek van deze diensten heeft PTT Telecom langdurig gebruik gemaakt van dit gebouw.

Ooit is er sprake geweest om "de Mortel" te bestemmen tot werkplaats voor beeldende kunstenaars.

Nu is het verbouwd tot Franse Appartementen, waarbij ik me afvraag welke betekenis het woord "Franse" hier heeft, of het zou een hommage moeten zijn aan de ooit hier gelegerde franse troepen welke betrokken waren bij de verovering van 's-Hertogenbosch in 1672 en 1794.

DE BOUW VAN DE OVERIGE BARAKKEN IN 's-HERTOGENBOSCH

Hebben we op de vorige bladzijden gezien het bestek omtrent de bouw van:

"Baracken in de Mortel".

we hebben ook doorgenomen de bestekken van de overige drie barakken welke de stad in hetzelfde jaar 1744 bouwde.

In volgorde:

Bestecq tot het bouwen van èèn enkele en twee dubbele blokken baracquen in de Tolbrugstraat.

Bestek van de Baracken op St. Jacobs-Kerkhof.

Bestek van de Baracken in de Berewoutstraat.

Korte beschouwing:

Baracquen Tolbrugstraat:

te bouwen in de hof van het gewezen klooster in de tolbrug.

èèn blok dubbele barakken.

lengte: 159 voet; breedte 42 voet en 6 duimen.

begane grond en eerste verdieping bestaande uit elk 12 kamers,

tweede verdieping generale zolder.

èèn blok enkele barakken.

lengte: 189 voet en 7 duim; breedte 24 voet en 3 duim

begane grond en eerste verdieping bestaande uit elk 8 kamers,

tweede verdieping generale zolder.

dubbele blok kleine barakken.

lengte: 182 voet en 6 duimen; breedte 31 voet en 9 duimen

begane grond en eerste verdieping bestaande uit elk 24 kamers,

tweede verdieping generale zolder.

laagste inschrijver: aannemer Adrianus van Wolfsbergen voor de somma van 41.500 gulden.

St. Jacobs-Kerkhof:

te bouwen:

dubbel blok baracken.

lengte: 274 en een kwart voet, breedte 43 en een kwart voet

begane grond, eerste en tweede verdieping bestaande uit elk 20 kamers.

3e verdieping bestaande uit generale zolder.

laagste inschrijver: aannemer Adrianus van Wolfsbergen voor de somma van 35.770 gulden.

Bärenwoutstraat:

te bouwen:

een enkele blok Baracquen met twee vleugelen teegen malkander overstaende en het binne Front naar de wal siende. verdeelt in twaelf kamers en twee verdiepingen hoog, waer van de eerste verdieping een gelijk getal, zowel ongelijks de grond sal moeten hebben, dus te zaemen vier en twintig kamers.

De tweede verdieping sal weer een generale Solder over alle de zelve kamers, alles volgens het plan.

Buijten omtrek van alle drie de sijden lange vleugel langs de Bärenwoutstraat 110½ voet.

Buijten omtrek langs de Bogaert 65 ¾ voet.

Iedere kamer sal 19 voet lang zijn en 22 voet diep.

laagste inschrijver: aannemer Jan Migaloski voor de somma van 15.000 gulden.

De overige onderdelen van de bestekken vertonen vrijwel dezelfde overeenkomsten als het bestek van de Mortel.

DE GROTE BRAND VAN 1915

Aan de hand van de toen verschijnende plaatselijke dagbladen zijn we wat meer aan de weet gekomen over deze brand, welke een deel van de Mortel Kazerne verwoestte.

Bovendien konden we gebruik maken van een verzameling krantenknipsels welke in latere jaren verschenen waren en handelden over de geschiedenis van onze stad. Ook hebben we onder meer ingezien het boek uit het jaar 1915 bevattende: jaarlijks verslag van de toestand der Gemeente 's-Hertogenbosch. Daarnaast hebben we ook doorgenomen de correspondentie van de in- en uitgaande brieven van het College van B en W.

In het zojuist aangehaalde verslag van het plaatselijk blad wordt melding gemaakt dat de brand van 22 januari 1915 rond half zes in de namiddag is ontstaan op de zolderverdieping van deze kazerne.

Volgens het persoonlijk verslag van de Opperbrandmeester der Bossche Vrijwillige Brandweer A. Hootsmans over deze gebeurtenis werd er even na zes uur in de namiddag alarm geslagen voor brand in de Mortel.

Hoewel hij nog bezig was op zijn kantoor (gelegen achter het stadhuis), waar hij zijn dagelijkse werkzaamheden verrichtte, spoedde hij zich naar de aangeduide plaats.

Op de plaats des onheil aangekomen, informeerde hij terstond naar de soort brand en de juiste plaats, maar hij kreeg slechts zeer verwarde antwoorden, hoewel er zeer veel rook waar te nemen viel.

"Eèn minuut na mijn aankomst"- aldus de brandweer commandant -"arriveerde de slangenwagen, welke aangevoerd werd door een man van de waterleiding en een politieman. Deze begonnen onmiddellijk aan de zijde van de Mortel met het uitleggen van de slangen".

De Brandmeester - belast met de watervoorziening - was zeer spoedig ter plaatse en kort daarna ook het overige personeel en het materiaal van de brandweer.

De Opperbrandmeester meldt vervolgens, dat, nadat hij een zeer kort overzicht had genomen van de aard van de brand, last had gegeven om verhoogde druk op de waterleiding te brengen. Om dit te bereiken moest een van de spuitgasten, een waterleidingfitter, zich naar de Watertoren aan het Hinthamereinde begeven om het toestel voor het aanbrengen van verhoogde waterdruk in werking te stellen, persoonlijk nam hij contact op per telefoon met het waterstation in Nuland om de pompen constant in werking te houden.

De brand werd bestreden met 8 stralen, respectievelijk 4 slangen aan de zijde van de Mortel en 4 slangen aan de zijde van de Weversplaats.

Men kampte wel met het probleem dat de wijdte van de waterleidingbuizen te weinig was, om alle stralen die kracht te geven om de grote hoogte waar de brand woedde te bereiken (hoogte van de nok was plm. 17 meter).

Hoewel de Opperbrandmeester niet op zijn horloge had gekeken juist door het feit dat hij en zijn manschappen druk in de weer waren met de brand, vermoedt hij, dat het ogenblik waarop de verhoogde druk intrad, rond half zeven moet zijn geweest.

De brand werd gerangschikt onder de categorie: *Grote uitslaande brand.*

Even dreigde er nog gevaar voor het gebouw van de Provinciale Griffie. De bodes van dit gebouw waren al op pad gestuurd om de hier werkende ambtenaren te sommen zich onmiddellijk naar de Griffie te begeven om te assisteren als de vlammen over zouden slaan, maar gelukkig bleef het bij deze dreiging.

De brand was ver in de omtrek te zien. Daarom was het niet zo verwonderlijk dat naast vele Bosschenaren ook veel nieuwsgierigen uit de omliggende dorpen zich naar de brand spoedden. Het dagblad, dat deze brand verslaat, wijdt dit aan de vele verhalen over brandende steden in België welke getroffen waren door de oorlogshandelingen.

Tussen het geloei van de vlammen hoorde men regelmatig knallen, waardoor het vermoeden bij de toeschouwers rees, dat er op de zolder munitie lag opgeslagen.

Toen de brand om 22.00 uur zover bedwongen was, dat het sein "*brand meester*" gegeven kon worden, bleek het dak en ook enkele delen van de zolder verwoest te zijn.

Omdat het nablussen waarschijnlijk nog even in beslag heeft genomen wordt er in sommige gemeentelijke stukken gesproken van brand op 22 en 23 januari 1915.

Ondanks een onderzoek door de betreffende autoriteiten is de oorzaak van de brand nooit achterhaald.

Voor sommige gemeentelijke instanties was de Mortel als militair gebouw al afgedaan getuige de brief van de Directeur van Gemeente Werken van 2 maart 1915 aan het College van Burgemeester en Wethouders, waarin hij de suggestie doet om, nu de Mortel Kazerne niet meer geschikt was voor berging van militaire eenheden, het resterende gedeelte van dit gebouw te verbouwen tot onderkomen voor arbeidersgezinnen.

Bij het herstel van de Mortel Kazerne werd de kap, welke door deze brand geheel verwoest was, vervangen door een mastieken dakbedekking.

Dit werk werd door en voor rekening van het Rijk uitgevoerd, conform een afspraak tussen de Gemeenten en Rijksoverheid (1860 en 1909) dat Kazerne Gebouwen en Stallen voor het leger bij het Garnizoen in gebruik door het Rijk ook technisch onderhouden zouden worden.

In het aangehaalde jaarverslag van 1915 staat wel dat er over deze zaken regelmatig gesproken wordt tussen de Gemeente en het Rijk, maar daar blijft het ook bij, want - zo staat er - de gesprekken vinden plaats achter gesloten deuren.

Bijgaande een foto uit het blad: "Panorama", welke is gewijd aan deze brand.

Foto

DE MORTEL KAZERNE IN BEHEER BIJ DE EERST-AANWEZEND INGENIEUR DER GENIE

Het zou ondoenlijk zijn om in dit korte artikel over de geschiedenis van de Mortel Kazerne ook alle bestekken uitvoerig te bespreken uit dit archief welke betrekking hebben op de genoemde kazerne.

In volgorde van jaartallen hebben we er enkele uitgenomen waarbij we ons beperken tot een korte omschrijving omtrent de aard van het bestek alsmede enkele bijzonderheden omtrent de maximaal toegestane lonen van werknemers die de ondernemer bij het Rijk in rekening mochten brengen.

1877

Het maken van een reinigingsinrichting voor de in deze kazerne gelegde artilleristen. Aan de pomp moet volgens de toelichting verwerkt worden 100 kilo lood en aan de daarbij behorende buis 50 kilo lood.

1844

Tegen de noordelijke gevelmuur van het Provoosthuis het plaatsen van een Privaatgebouw voor: 10 zittingen met watergeleidingen en 2 privaten.

1889

Aanbrengen van waterleidingen in of bij het Militaire gebouw: "de Mortel" te 's-Hertogenbosch. (mogelijk bedoeld men hier brandkranen)

1891

Herstellen van een aantal houten traptreden.

1892

Het leveren van meubelen waaronder:
Reukloze stillekens met een goed passende bril tegen een maximale prijs van f 12,50

1893

Onderhoudswerk aan de zolder en diverse manschappen lokalen.

Werk begroot op 5700 gulden.

Het Rijk betaalde maximaal de volgende uurlonen:

aardewerker, handlanger, opperman.....0,10

jongen.....0,06

loodgieter, metselaar, strater, timmerman.....0.15

verver.....0,14

steenhouwer.....0.17

1896

Een aantal verbeteringen aan de vloeren, begroot op: f 568,05

1911

Voorzieningen aan het Privaatgebouw, waaronder levering van 9 closetpotten tot een totaal bedrag van f 123,75.

1913

Vloerdelen vernieuwen met planken van dikte: 0,035 m.
Afsluithek vervangen door een draaibaar hek: hoog 2,20 m
breed 4.00 m

1915

Herstel van de brandschade.
Begroot op 10.890 gulden. Bestaande uit:
a. Maken van een kap bestaande uit een dakbedekking van cementmastiek.
b. Herstellen en vernieuwen van vloeren, deuren en ramen.
c. Herstellen van metsel- en pleisterwerk.
d. Verrichten van binnenverfwerk.
e. Het doen van bijkomende werkzaamheden.

1919

Inrichten van bergplaatsen voor voertuigen en ander materieel in de Mortelkazerne te 's-Hertogenbosch; als onderdeel van het bouwen en inrichten van bergplaatsen voor voertuigen, patronen en materieel ten behoeve van de daar gelegerde:
Bataljon Infanterie.
Bataljon Landweer.
Mitrailleur Peloton.

Inmiddels had het Rijk zijn uurlonen ook aangepast, te weten:

arbeider, handlanger, opperman	0,45
timmerman, metselaar, loodgieter, verver	0,50
Kar met paard en geleider	2,00
metselwerk met het berapen of opvoegen met stenen van het Rijk	17.50 m3
tweemaal witten van muren	0.08 m2
dakbedekken	3.00 m2

1935

Twee houten rijwielrekken voor elk 30 rijwielen.

Opvallend is het lijstje van maximaal te berekenen uurlonen aan het Rijk, dat ondanks een verschil van 16 jaar met de vorige berekening mogelijk als gevolg van de crisisjaren slechts weinig verandering heeft ondergaan, voor sommige groepen zelfs een achteruitgang in beloning.

opperman of aardewerker	0,44
metselaar, smmid, stucadoor, timmerman	0,53
ongeschoolde arbeider	0,36

DE BRIEVEN OVER DE MORTEL KAZERNE UIT HET ARCHIEF VAN DE DIRECTIËN der FORTIFICATIËN

In de voornaamste vestingsteden waren "oudste" of "Eerstaanwezende" Ingenieurs aanwezig, die belast waren met alle maatregelen en voorzieningen welke nodig waren om de militaire gebouwen en verdedigingswerken in zo'n stad in stand te houden.

Aan het hoofd van een aantal vestingsteden (district of departement) stond een Directeur als Hoofd van Fortificatiën.

Lange tijd had 's-Hertogenbosch zowel de Eerstaanwezend als de Directeur binnen zijn stadsmuren.

Op gezette tijden moest de Eerstaanwezend een rapportage aan zijn Directeur uitbrengen, met daarin een opsomming van de militaire gebouwen en werken in zijn stad, alsmede de staat waarin zij verkeerden.

Zo'n eerste opsomming van deze militaire gebouwen komen we, als een soort vraag en antwoordspelletje tegen, in een schrijven van:

18 augustus 1801

Memorie der Militaire Lands Gebouwen te 's-Bosch en onderhorige forten opgemaakt in opdracht van de Directeur Generaal H. van Hoof.

De Blokken in de Mortel

tot welke einde thans word gebesigd.

tot berging van het guarsioen; dog meest leedig bij gebrek aan guarsioen.

waar toe eigenlijk bests geschikt.

tot Caserne.

de Capaciteit van ieder der Zelve.

Buitenwerks: lang 216 voet

breet 39 1/4 voet.

de Staat waar in deselve zijn.

in een redelijke staat.

waarvan afkomstig.

van de stad.

onder wiens speciale directie deselve zig bevint.

onder directie van de stad.

Heel wat eenvoudiger is de brief van de Kapitein Eerstaanwezend Ingenieur van Wijck aan zijn Directeur de Kolonel Siderius over de in- en uitwendige gesteldheid der vesting 's-Hertogenbosch.

September 1806

*er kunnen geborgen worden: 3000 man in de Barakken
4000 man bij de burgers.*

In 1827 wordt er een telling gehouden van het aantal manschappen dat in de militaire gebouwen van 's-Hertogenbosch gelegerd kan worden.

We lichten de Mortel Kazerne er uit:

*Staat der Kazerne Stallingen en Kazerne Fournituren
in de Stad 's-Hertogenbosch op den 1 July 1827.*

Mortel:

*De kazerne wordt redelijk wel onderhouden, de stenen
vloeren zijn in het begin van het jaar even gemaakt en verlegd.
Een getal van 503 manschappen kan de kazerne bevatten.
Een getal van 654 complete kazerne fournituren zijn voorhanden.*

*Wordt nu bewoond door 423 manschappen van 4 kompagnieën
rijdende Artillerie. In dezelve zijn nog 4 keukens en 1 politiekamer.
De getrouwden woonen op eigen kosten buiten de kazerne.
De Gareelmakers hebben 3 gulden voor de huur van de werkzaalen.*

Uit een brief aanwezig in het vermelde archief blijkt, dat op 11 november 1789 een aantal bewoners welke in de omgeving van de Mortel Kazerne wonen hun beklag doen bij de Raad van State in Den Haag.

Zij woonden in de naaste omgeving van deze kazerne en hadden daar ook hun werkplaatsen. Sinds kort was er echter rond de barakken van de Mortel een ringmuur gebouwd, waardoor zij bijna hun huis niet meer konden verlaten, maar ook hun nering niet meer konden uitoefenen. Wat ze er niet bij vertelden was, dat hun werkplaatsen zo klein waren, dat ze hun ambacht maar uitoefenden op gronden welke eigendom waren van de kazerne.

Onder de protesterende neringdoenden was een bekende, welke wij al eerder tegen gekomen zijn namelijk: Willem Hubert, die zowel aannemer was als stoffeerder, wasbaas, etc. Hij was door dit alles zo in de knoei geraakt dat hij zijn afspraken met de militaire overheid in onze stad niet na was gekomen, waardoor hij het laatste termijn van een bepaalde aanneming niet gebeurd had wegens te late oplevering.

De Raad van State is het met de bewoners eens en geeft aan de Commandant van de Vesting 's-Hertogenbosch de Luitenant Kolonel Tieboel, opdracht de schade welke deze bewoners van de ringmuur ondervonden te taxeren en de zaak in de minne te schikken.

In 1809 had het Gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch te maken met een wel zeer netelig probleem.

Zijn er anno 1993 kennelijk te weinig toiletten in de stad; in 1809 waren er teveel, althans de overheid had besloten het getal privaten op de wallen drastisch te verminderen. Ook het privaat op de wal bij de Mortel Kazerne, dat overigens in zeer slechte staat verkeerde, werd afgebroken. Nu wist de stedelijke overheid, dat dit privaat hoofdzakelijk gebruikt werd door de militairen uit de Mortel Kazerne, maar dat was verleden tijd, want de betreffende kazerne stond al een hele poos leeg.

Nauwelijks had de sloper zijn werk gedaan aan dit privaat of daar meldde zich de Commandant van een Zwitsers regiment, dat ingekwartierd zou worden in de al lange tijd leeg staande Mortel Kazerne.

Het stadsbestuur zag de problemen al aankomen en nam contact op met de commandant van de vesting; maar beiden waren het er snel over eens: zonder geld geen nieuwe privaten. Beiden richtten zich tot de Directeur der Fortificatiën Kolonel Siderius, maar ook hij beschikte niet over de financiële middelen om de Zwitsers van hun - hoge - nood af te helpen.

Ten einde raad schreef de Burgemeester een brief over deze materie naar Zijne Excellentie de Minister van Oorlog om niet alleen geld beschikbaar te stellen, maar ook om een plaats aan te wijzen voor de bouw van privaten.

Het liefst, zo schreef de Burgemeester, op het terrein van de genoemde kazerne, want in de omgeving was geèn plaats voorhanden: "*voor lossing van de vuylnis*". De Burgemeester maant de Minister zelfs tot uiterste spoed om een beslissing te nemen, want weliswaar heeft de kazerne geruime tijd leeg gestaan, nu is zij overvol. En hij vervolgt zijn brief met:

De manschappen moeten hun behoefte doen zowel in als nabij de vuilnisbak, waardoor wegens de onreinheid er dagelijks klachten bij het Stadsbestuur binnenkomen van de bevolking.

Het antwoord van de Minister heb ik niet kunnen vinden, maar laten we hopen dat de betreffende problemen voor de Zwitsers spoedig opgelost werden.

Onze laatste brief willen we wijden aan de Brand van 1915 van de Mortel Kazerne.

De Eerstaanwezend Ingenieur beraamt de schade aan het dak, de 1e en 2e zolderverdieping en de vlieringzolder, mede door de zèer hoge materiaalprijzen op:

26.757,84 gulden.

Dit vindt de Minister te gortig en adviseert het herstel eenvoudiger uit te voeren.

Op woensdag 13 oktober 1915 wordt in het Koffiehuis: Noord-Brabant, Markt 45 te 's-Hertogenbosch aanbesteed het herstel van de brandschade aan de Mortel Kazerne.

Het werk is begroot op 10.890,-- gulden.

De laagste inschrijver was de Aannemer P. Kreté uit 's-Hertogenbosch voor een bedrag van 9.876,-- gulden .

Met een zekere voldoening vermeldt de Eerstaanwezend in zijn brievenboek dat de genoemde aannemer maar liefst 1.014 gulden onder het geraamde bedrag is gebleven. Minder enthousiast is hij over èèn van de borgen van deze aannemer. Voor alle zekerheid informeert hij bij de Burgemeester van het dorp waar deze borg woont. Het antwoord van de Burgemeester luidt:

De opgemelde is bakker, heeft weinig onder zich maar is verder een goed en fatsoenlijk huisvader.

EN DE DAAR GELEGERDE MILITAIREN

's-Hertogenbosch bezat in het verleden geen Barakken of Kazernes ter legering van de militairen.

Indien nodig werden deze ingekwartierd bij de burgerij. De bevolking van onze stad was verplicht de militairen tot hun woning toe te laten. In een bepaling daaromtrent staat alleen, dat de burgers hun eigen bedstede niet af behoefden te geven.

Voor de voeding moesten de soldaten zelf zorgen, zij kregen daarvoor van het stadsbestuur servies of servitegeld voor de aanschaf hiervan. De burgers ontvingen van de Stad logiesgeld, dat de Stad op haar beurt dan weer in rekening kon brengen bij de Regering.

In die tijd was er (nog) geen dienstplicht; men huurde gewoon een leger ergens, zo is het dan ook verklaarbaar, dat onze stad binnen haar muren troepen heeft gehad uit: Wallonië, Spanje, Albanië, Zwitserland.

De normale sterkte in vreedstijd van het Bossche Garnizoen was in die tijd 2000 tot 3500 man.

Om de burgerij te ontlasten van deze inkwartieringen begon men rond 1600 met de bouw van houten barakken op de wallen voor een deel van de troepen.

In 1743 werd Den Bosch door de Overheid verplicht kazernes te bouwen, waardoor aan de inkwartieringen bij de burgers een einde kwam. Weliswaar voor de burgers een vooruitgang, maar daar tegenover stonden extra belastingen voor de bewoners waarvan deze bouwkosten betaald moesten worden.

Ook de militairen moesten meebetalen aan hun huisvesting, namelijk een halve stuiver per week.

In de loop der jaren zijn er heel wat militairen gehuisvest in de in 1744 gebouwde barakken. Daarbij kunnen we nog toevoegen: de Citadelkazerne (1637), Isabella Kazerne (1913) en de vlak voor de tweede Wereldoorlog gebouwde kazernes: Frederik Hendrik (1938) en de Willem I Kazerne (1939).

Niet vergeten mogen we de Marechaussee Kazerne en de diverse forten rond 's-Hertogenbosch o.a. Orthen, Crèvecoeur. In de 2e Wereldoorlog bouwden de Duitsers de Lunettenkazerne terwijl na de oorlog in gebruik genomen werd de daar tegenover liggende Brederode Kazerne.

Het zou ondoenlijk zijn in het kader van het artikeltje over de Mortel Kazerne alle troepen welke ooit gelegerd zijn geweest in het Garnizoen 's-Hertogenbosch (en Vught) jaar voor jaar te beschrijven.

Laten we - in vogelvlucht - eerst een deel van de "vreemde troepen" aan ons voorbij marcheren.

<u>1746</u>	Regiment Grahame Regiment Linge	Engelse Infanterie Hannoverse Infanterie
<u>1747</u>	Regiment Hirzel	Zwitserse Infanterie
<u>1763</u>	Regiment Sturler	Zwitserse Infanterie
<u>1765</u>	Regiment Usingen	Zwitserse Infanterie
<u>1771</u>	Regiment Gordon	Schotse Infanterie
<u>1789</u>	Regiment Oranje Nassau	Duitse Infanterie
<u>1792</u>	Regiment Paravicini de Capelli	Italianen (?)
<u>1794</u>	6 Compagnieën Zwitserse Infanterie	
<u>1810</u>	Franse troepen in het Garnizoen i.v.m. de inlijving van het Koninkrijk Holland door de Fransen.	
<u>1814</u>	Pruisische troepen in het Garnizoen . Zij verdrijven met behulp van de Bosschenaren en de Vughtenaren de Franse troepen.	
<u>1818</u>	Regiment Zwitserse Infanterie.	

Wanneer we de ooit hier gelegerde troepen indelen naar de aard van hun militair onderdeel, komen we tot het volgende summiere lijstje:

<u>1744</u>	Cavalerie en Infanterie
<u>1746</u>	Artillerie; bestaande uit 8201 manschappen van de Hollandse trein.
<u>1749</u>	Artillerie.
<u>1761</u>	Cavalerie en Infanterie
<u>1770</u>	Artillerie
<u>1779</u>	Mariniers

-
- 1788** Meckelenburgertroepen bestaande uit Grenadiers en Musketiers.
- 1794** Infanterie
- 1807** Huzaren en Infanterie.
- 1818** Infanterie; Artillerie; Genie.
- 1841** Infanterie; Cavalerie; Artillerie.
- 1849** Infanterie; Hoofdkwartier van de 2^e Brigade Cavalerie; Staf van het Regiment Artillerie.
- 1856** Hoofdkwartier van de 2^e Brigade Infanterie, 3^e Regiment vesting Artillerie, Provinciale Staf.
- 1866** Infanterie; Cavalerie - Dragonders; Vesting Artillerie; Marechaussee; Genie.
- 1874** Hoofdkwartier 3^e Divisie; Infanterie 5e Regiment;
Cavalerie 2^e Regiment Huzaren; 2^e Regiment Vestingartillerie; Garnizoenshospitaal.
- 1844** Infanterie; Artillerie; Cavalerie.
- 1894** Infanterie; Cavalerie der Huzaren.
- 1909** Infanterie 2^e Regiment; Artillerie 4^e Regiment.
- 1914** Infanterie 17^e Regiment; Artillerie 4^e Regiment; Krijgsraad.
- 1924** Regiment Wielrijders; Artillerie 3^e Afdeling.
- 1936** Regiment Wielrijders; 3^e Eskadron Pantserwagens; Politietroepen; Marechaussee.
- 1946** 10^e Regiment Infanterie.
- 1953** Kaderschool Infanterie; 1^e Depot Infanterie;
Garde Regiment Grenadiers; Garde Regiment Jagers;
Garde Regiment Fuseliers; 1e Regiment Genietroepen.

Welke van de hier genoemde onderdelen in de jaren de Mortel Kazerne hebben bevolkt, is niet volledig na te trekken.

We mogen aannemen, omdat deze kazerne oorspronkelijk gebouwd was voor de ruitery, dat in de eerste jaren van zijn bestaan de cavalerie gebruikt heeft gemaakt van dit gebouw. Omdat deze kazerne reeds in de tweede helft van de 19e eeuw in onze stad werd aangeduid als de kazerne: "*voor de veld*" maakt het aannemelijk dat gedurende deze periode tot aan de brand in 1915 hierin de veldartillerie gelegerd was.

VERKLARING VAN DE GEBRUIKTE TERMEN

Amsterdams Peil:

Vergelijkingsvlak ten aanzien waarvan in Nederlands de hoogten werden aangegeven, overeenkomend met de gemiddelde zomervloedstand van het IJ te Amsterdam, toen dit nog in open verbinding stond met de Zuiderzee; het werd in 1684 vastgelegd door het inmetselen van een aantal marmeren platen in Amsterdamse sluizen, 9 voet en 5 duim boven dit "stadspeil". Wegens de grote onnauwkeurigheid van dit gegeven, in 1855 vervangen door Nieuw Amsterdams Peil (N.A.P.).

Borg:

Een overeenkomst waarbij iemand zich verplicht om aan de financiële verplichtingen van de aannemer te voldoen, indien deze in gebreke blijft.

Brandweer:

De Bossche Vrijwillige Brandweer was in 1915 als volgt samengesteld:

- Opperbrandmeester
- Adjunct Opperbrandmeester
- 6 Brandmeesters
- 2 Brandspuitmeesters
- 1 Opziener
- 12 Brandwachten
- 9 Brandgasten
- 27 Spuitgasten.

Hieraan toegevoegd i.v.m. het gebruik van de waterleiding de Adjunct Directeur der Waterleiding met als functie Brandmeester alsmede vijf werklieden bij deze Dienst werkzaam. Ook de Opzichter van het Cokes-Depôt der Gasfabriek verleende zijn hulp.

Het nachtwaken door Brandwacht en een werknemer van de Waterleiding gebeurde vanuit een lokaal gelegen Achter het Stadhuis.

De dagwacht gebeurde door èèn werknemer van de Dienst der Waterleidingen in het lokaal achter de politiepost op de markt.

Dragonders:

Licht bewapende cavalerie; deze in de 16e eeuw oorspronkelijk afkomstig uit Frankrijk, lichte ruitrij, was zo geheten naar de in het vaandel gevoerde draak of "dragon". Het Nederlandse leger kende van 1815 tot 1841 het 5^e Regiment Lichte Dragonders. Voor 1830 bestonden in de Zuidelijke Nederlanden de Dragonders van De Ligne en De la Tour. Na 1830 werden in België geen dragondereenheden meer behouden of opgericht.

Duim:

Oude lengtemaat.

Oorspronkelijk natuurmaat; breedte van een menselijke duim, gemeten ca. 2,5 cm.

Amsterdamsche duim.....2,57 cm.

Bossche duim.....2,88 cm.

Dukaten:

In verschillende vormen voorkomende gouden of zilveren munten.

Fuseliers:

Infanteristen bewapend met geweren.

Fuselier is afkomstig van het franse woord: Fusil, oud-vuursteengeweer.

De gewone soldaat van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (K.N.I.L.) werd Fuselier genoemd. De term Fuselier wordt in de moderne legers weinig meer gebruikt, hoewel de militairen behorend tot het Garde-regiment "Prinses Irene" nog met Fuselier worden betiteld.

Gareelmakers:

(artillerie woordenboek 1899).

Zij vervaardigen het gareel; een uitrustingsstuk dat bij de Artillerie gebruikt werd.

Gareel bestaat uit een brede lederen riem die om de borst van een trekpaard bevestigd wordt en welke aan weerszijden van het paard naar de zwengel of de trekknuppels lopen.

Het vervaardigde gareel is minder geschikt voor gebruikt in oneffen terreinen.

(Huidig woordenboek).

Nu wordt de volgende verklaring gegeven:

Gareel: Halsjuk

Gareelmaker: maker van halsjukken voor paarden.

Geauthoriseert:

Gemachtigd.

Van volmacht voorzien.

Gecommitteerde:

Afgevaardigde.

Gevolmachtigde.

Generale:

Algemene.

Geswoorene:

Een aantal beëdigde personen in een stadsregering.

Gevelsteen Kazerne "de Mortel":

Wilhelm Henrik

*Zoone van Cornelis Martinus Pels Raad en oud Schepen dezer Stad heeft aan dit gebouw den
Eerste steen gelegd doen hij oud was 11 Jaaren op den III Juny M D C C X L III*

Grenadiers:

Deze aanduiding ontstond in de 17^e eeuw voor de als granaatwerpers fungerende soldaten, welke bij infanterie aanvallen voorop gingen.

De daartoe vereiste onverschrokkenheid stempelde de Grenadiers tot een keurgarde. In 1829 werd door Koning Willem I opnieuw een afdeling Grenadiers opgericht, welke tot nu toe onafgebroken deel heeft uitgemaakt van het Nederlandse leger.

In 1948 kreeg het de toevoeging: Garde - Regiment. Het woord grenadiers is afgeleid van het franse woord: "Grenade" = granaat.

Hollandse trein: voor 1795.

In het leger behoorde alles wat geen infanterie of cavalerie was tot de "trein".

Het personeel onder leiding van de Wagenmeester - Generaal bestond grotendeels uit burgers.

De toebedeelde taak aan deze trein was: het vervoer van pontons, munitie etc. Het vervoer geschiedde met gevorderde karren.

Ook toen in latere tijden de rijdende artillerie geformeerd was, moest men voor het vervoer van munitie, reserveonderdelen, etc. toch terugvallen op de trein.

na 1795.

Na de bezetting van ons land door de franse troepen werd de verouderde organisatie van de "trein" vervangen door speciale opgeleide militaire eenheden welke de transporten gingen verzorgen.

Alle onderdelen van de Krijgsmacht beschikten over een trein welke niet alleen de omvangrijke transporten van de artillerie verzorgde, maar ook speciale munitie transporten voor infanterie en cavalerie.

Weliswaar werden de regels waaraan deze trein moest voldoen steeds veranderd, onder meer doordat de veldartillerie meer en meer bereden artillerie werd. Mede hierdoor ging men zelf zorgen voor opleiding van militie-plichtigen tot treinpersoneel en verzorgers der paarden. Al met al heeft deze situatie van "treineenheden" meer dan een eeuw geduurd.

Jager:

Licht bewapende, snel verplaatsbare infanterie, fungerend als scherpschutters en bestemd voor het uitvoeren van verkenningsopdrachten.

Van oorsprong was deze militair eigenlijk cavalerist jager en werd veelal belast met ordonnansdiensten.

Reeds in 1829 werden er in Nederlands twee Jagers bataljons opgericht. Dit Koninklijk Besluit vermeldde onder meer dat het een bijzondere eer was bij dit regiment te mogen dienen.

Op 1 juni 1948 werd de naam: "Garde-Regiment" aan het korps Jagers toegevoegd.

Leye:

Mogelijk:

- a. èen door middel van een touw door twee arbeiders met handkracht bediende heij installatie, waarbij de houten blok door middel van trekkende bewegingen langs een ijzeren stang omhoog getrokken werd, om vervolgens - door het touw los te laten - deze blok met kracht op de grond neer te laten komen.
- b. blok hout - zonodig met lood verzwaard - welke door een tweetal arbeiders door middel van stangen met hun handen omhoog werd getild en vervolgens losgelaten. Door de zwaarte van het blok werd de grond/puin aangestampt.

Magistraat:

Overheidspersoon.

Overheidsambt in een Stadsregering.

Mijnen:

Bij een aanbesteding met afslag cq. opslag door het roepen van "mijn" het uitvoeren van deze opdracht op zich te nemen.

Musketiers:

Infanteristen bewapend met het musket (een in het midden van de 16^e eeuw in gebruik genomen lontgeweer).

Privaatgebouw:

Toiletten.

Provoosthuis:

Verblijf voor gestrafte militairen.

Schepenen:

Stedelijke overheidspersonen belast met Bestuur, Wetgeving en Rechtspraak.

Separate:

Afzonderlijk; gescheiden.

Stilleke:

Toilet van hout vervaardigd.

Sufficand:

Stevig, groot, solide.

Taptoe:

Militair signaal, dat de soldaten naar hun nachtkwartier roept.

Visiteren:

Onderzoek instellen.

Inspectie houden.

Voet:

Oude lengte maat.

Natuurmaat: lengte van de menselijke voet, of lengte + breedte van de voet.

Amsterdamsche voet.....0,283 m.

Bossche voet.....0,288 m.

GERAADPLEEGDE STUKKEN

Stadsarchief:

Oud archief Gemeente 's-Hertogenbosch.
Inventaris: 1379 - C - 9.

Jaarverslag Gemeente 's-Hertogenbosch
1915.

Krantenknipsels. (diverse)

Foto-archief.

BHIC:

Archief van den Eerstaanwezend Ingenieur der Genie.
102.01 inv. no: 62
009.02 inv. no: 287 - 333

Archief Directiën der Fortificatiën
016.22 inv. no's: 4 - 22 - 21 - 25 - 25a - 26 - 52 - 55 - 59 - 60 - 72 - 75a
- 80 - 367 - 374.

Voor het samenstellen van de jaartallen en de daarbij behorende militaire gegevens in het onderwerp:

En de daar geleverde militairen.....
is mede gebruik gemaakt van het boek:

Vier eeuwen geschiedenis van het Garnizoen 's-Hertogenbosch. van C.J. Gudde.

Met dank aan:

Stadsarchief 's-Hertogenbosch.

Brabants Historisch Informatie Centrum.

Bibliotheek Koninklijke Militaire Akademie, Breda.

Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf 's-Gravenhage.

Koninklijk Nederlands leger en wapenmuseum.

's-Hertogenbosch mei 1993
Henk Bruggeman